

Тетяна Дерун,

аспірант кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом НАДУ

Теоретичні підходи до визначення змісту понять "місто" та "мале місто"

У статті проведено аналіз різних підходів до визначення категорій "місто", "мале місто", обґрунтовано функціональну роль, основні ознаки й проблеми життєдіяльності населених пунктів, суспільну значущість міст у соціально-економічному розвитку країни.

Ключові слова: місто, мале місто, соціально-економічний розвиток.

The analysis of different approaches to the definition of the notion "city", "town" is made in the article, the functional role, main features and problems of settlements' vital activity, social importance of the cities in socially-economical development of the country are grounded in it. *Key words:* city, town, socially-economical development.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. За сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин міста набувають особливого значення. Кожне державницьке утворення має свою будову, значення складників якої, зв'язки між ними, можливості впливати один на одного визначають соціально-економічну стабільність та вектори комплексного розвитку країни.

Міста завжди були і залишаються найважливішими елементами соціально-економічної просторової системи суспільства. Вони належать до складних і поки що малодосліджених суспільних систем. Однак незаперечним є той факт, що стан і тенденції розвитку міст є індикатором або визначником якісного проживання в державі та її сталого розвитку. Саме тому слід вивчати міста, і починати потрібно з розуміння їх сутності як важливої суспільної категорії, що дасть можливість з'ясувати, якими повинні бути сучасні українські міста, причини занепаду та потенціал їх розвитку, напрями взаємодії міст різної величини, а також місце і роль міста у вирішенні соціально-економічних, демографічних, культурних, політичних питань у державі.

Актуальність дослідження сутності міста чітко узгоджується із завданнями регіональної політики і положеннями адміністративно-територіальної реформи, зокрема

впорядкування територіального поділу, розподіл повноважень відповідно до соціально-економічного та адміністративного потенціалу міст і їх комплексний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Міські поселення є складними формами розселення і господарювання, тому до їх вивчення звертались вчені-економісти, політологи, соціологи, історики, екологи та ін. Вагомий внесок у дослідження міст зробили В.Д.Бакуменко, В.М.Вакулєнко, О.С.Ігнатєнко, П.С.Ковалєнко, В.С.Куйбіда, О.Ю.Лебединська, М.І.Мельник, М.К.Орлатий, Е.І.Петюренко.

Питання вивчення різних аспектів функціонування малих міст знайшли своє відображення в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Так, зокрема, питанням теорії урбанізації та функціонування міста в умовах поглиблення глобалізаційних та інтеграційних процесів присвячені роботи М.Долішнього, П.Мерлена, А.Степанєнка. Відомий економіст Б.Адамов досліджував роль малих міст України у функціонуванні промислових регіонів. В.Рибак вивчав проблеми малих шахтарських міст України. У свою чергу, питання формування соціально-економічної системи малих міст розглядали В.Борденюк та Л.Шевчук. Характеристику поняття малого міста й обґрунтування особливої його ролі у формуванні територіально-поселєнської системи країни можна знайти у Е.Перцика, Б.Хорєва. Корисними для отримання досвіду є праці Р.Мерфі, який аналізував складові ресурсного потенціалу малих міст Західної Європи, Ж.Шабо, який у своїх працях вивчав проблеми взаємодії малого міста з територіальними системами вищого ієрархічного рівня.

Виділення невіршєних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Аналіз робіт згаданих авторів дає підстави дійти висновку, що в науковій літературі поряд з осмисленням проблем, позитивів і негативів життя в містах відсутні комплексні дослідження їх розвитку, недостатньо уваги приділено конкретизації визначаючих ознак малих міст, їх сутності як наукової категорії, а також методології управління процесами міського розвитку.

Формулювання мети або цілей статті (постановка завдання). Враховуючи актуальність дослідження міст (особливо малих), тенденції і проблеми їх життєдіяльності, метою даної

статті є формування визначення категорій "місто", "мале місто", спираючись на значимість міст у суспільному розвитку та враховуючи сучасні підходи наукового пізнання. Для досягнення означеної мети нами визначено такі завдання: проаналізувати існуючі тлумачення сутності понять "місто", "мале місто", визначити основні ознаки міста як елемента державного устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У процесі еволюції будь-якого суспільства, держави визначне місце займають міста. У різні часи вони мали різні ознаки, призначення, вплив на функціонування країни. Однак усі міста різних періодів мають одну спільну рису - вони розвиваються, і цей розвиток може бути екстенсивний, інтенсивний, сталий в економічному, соціальному або промисловому розумінні, територіальне збільшення міста чи надання йому певних специфічних, особливих функцій тощо. Врешті-решт, розвиток міста веде до якісних змін будь-якого суспільства. Розуміння суті, функцій, принципів діяльності, особливостей і проблем становлення міст, безперечно, сприяє та забезпечує розквіт суспільства і держави. Адже місто є тією найвищою сьогоденною формою проживання і спілкування людей, концентрації їх фізичних та інтелектуальних зусиль, що створило людство. Для України, історично суто аграрної території, де більшість мешканців навіть сьогодні не втратила сільської ментальності, протягом принаймні останніх століть місто вважається досить привабливим місцем проживання.

Одне з найпростіших визначень розглядає місто як населений пункт, жителі якого переважно зайняті поза сільським господарством. Але в повному розумінні населений пункт стає містом за умов досягнення певного рівня складності своєї функціональної структури. Справжнє місто багатofункціональне, чим і визначаються його інтеграційні якості, здатність генерувати нове, соціальна привабливість, властивість віддзеркалювати стан регіону, держави.

Місто виникає у відповідь на певні потреби суспільства. Воно створюється в тому вигляді, в якому найкращим чином зможе задовольнити дану потребу, і там, де сукупність умов найкращим чином забезпечить його діяльність у потрібній для суспільства якості. Міста змінюються й ускладнюються у своєму розвитку у відповідь на зростаючі потреби суспільства [10, с. 29].

У науковій літературі знаходимо різні погляди на сутність міста. Це пояснюється множиною ознак і типів населених пунктів. У дослідженнях природи та сутності міст О.В.Панухник [15] виділено вісім основних наукових підходів щодо визначення цього поняття. Зміст підходів полягає в розгляді міста з позиції форми соціально-економічної організації суспільства; складного виробничо-територіального комплексу; штучно створюваного людиною середовища; механізму для підтримки життєвих функцій, потреб і можливостей громадян; найбільш економічного виду розселення; центру зв'язків і повідомлень, місця кооперування людей та їх діяльності; поєднання сімейної, споживчої і виробничої сфер; фактичної умови для існування специфічної соціальної групи населення.

Для виділення і систематизації поняття "місто" використовують певні критерії, до яких відносять: статистичні (кількість населення, територіальне розміщення), виробничо-господарські (наявність та рівень розвитку промисловості), містобудівні (характер забудов промислового і громадського призначення) та соціальнодемографічні (особливості взаємодії соціальних груп).

У свою чергу, В.М.Бабаєв виділяє інші критерії, розглядаючи місто як територію муніципального утворення, що виникла в результаті гуртового ведення господарства і на основі спільних інтересів громадян щодо використання ресурсів для виробничої і будь-якої господарської діяльності, користування соціальною інфраструктурою та регулювання суспільного життя муніципального утворення: територіально-демографічні критерії - фіксуються кількісні показники: площа поселення, кількість мешканців, концентрація населення, специфічні особливості організації території проживання; політико-адміністративні - з правової точки зору містом є поселення з визначеною територією, якому державною владою привласнено особливі адміністративні права; економічні в даному випадку ключовими ознаками є техніко-технологічний поділ праці, ступінь професійної диференціації праці, тип виробництва; соціокультурні - місто визначають як місце концентрації соціальних структур (груп та інститутів) і рольових функцій; соціокультурні - тобто особлива соціокультурна атмосфера і стан. На його думку, такі критерії дають можливість визначити сутнісне наповнення поняття "місто" [2, с. 11].

Як уже зазначалось, місто розглядається з різних підходів, у тому числі наукових, і за допомогою певних критеріїв. Отже, з позиції демографії як науки місто виступає певною групою населення, розміщеною в ареалі зі специфічними соціально-економічними і культурними умовами відтворення, що розглядається одним з елементів населення країни в цілому (з урахуванням демографічних процесів - народжень, шлюбів, розлучень, статевої та вікової структури) і відносно автономним утворенням. "Місто є специфічна система індустріальних, транспортних, житлових, культосвітніх і т.ін. елементів, що висуває певні вимоги до народонаселення з погляду його кількісних і якісних параметрів"[17, с. 189].

З погляду містобудування місто визначається як середовище, що складається із соціально-економічних інститутів, які забезпечують життєдіяльність міського населення [13, с. 10], або як освоєна певним чином територія для різносторонньої діяльності [16, с. 9].

Місто як об'єкт політико-управлінського аналізу є специфічною політичною системою, що характеризується єдністю міських політичних інститутів, політичної свідомості та культури городян, політичними нормами. Її завданнями є вираження (артикуляція) та агрегація (підсумовування і систематизація, розташування за ступенем значення) інтересів; розробка та застосування норм, примус до їх виконання, політична комунікація; політичне рекрутування і політична соціалізація [18, с. 59]. На думку В.К.Мамутова, міста, будучи, по суті, явищем багатограним, є об'єктом державно-правових відносин та адміністративно-політичною одиницею держави. Крім того, вони є ланкою народного господарства і цілісною соціально-економічною системою, що функціонує як єдиний механізм і потребує управління [11, с. 4]. З позиції економіки міста виступають певними ланками суспільного поділу праці, форми розселення, утворюючи комплекси, які відповідають економічним і соціальним потребам розвитку продуктивних сил. Вони виконують важливі народногосподарські функції. Серед них основною Б.І.Адамов вбачає економічну функцію міст [1].

Соціологи, у свою чергу, розглядають місто як складну систему, що саморозвивається, вдосконалюється і саморегулюється через поведінку людей і яка включає сукупність соціальних, економічних, технічних, антропогенних тощо

підсистем [4, с. 110]; специфічну сукупність житлових, індустріальних, транспортних, соціально-побутових, культурно-просвітницьких та інших складових елементів, що висуває певні вимоги до поселення з точки зору кількісних і якісних параметрів [6]; локальне територіальне утворення, що історично сформувалось під впливом демографічних, економічних, технічних і екологічних факторів [5].

Є.С.Клюшниченко доводить, що в Україні поняття "місто" визначається здебільшого як населений пункт, великий за розмірами і чисельністю населення, який виконує переважно промислові, наукові, транспортні, курортні, торговельні, культурні та адміністративно-господарські функції і визначається концентрацією виробництва, підвищеною щільністю населення і компактністю забудови [7].

Енциклопедичні словники трактують поняття "місто" як "населений пункт з компактною забудовою, у межах території якого функціонує міська територіальна громада, що має розвинену соціальну, економічну, комунальну, екологічну, транспортну інфраструктуру, організацію політичного і суспільного життя" [3, с. 475], "крупний населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр" [14], "який віднесено згідно із законодавством до категорії міст і який має значну, порівняно з сільськими поселеннями, чисельність населення, що переважно зайняте позасільським господарством" [19]. Подібне тлумачення знаходимо у відомих науковців у галузі державного управління О.Д.Лазора і О.Я.Лазора [10, с. 111].

Узагальнюючи напрацьовані в науковій літературі визначення категорії "місто", на наш погляд, можна дати таке його тлумачення: місто - це людське поселення з чітко визначеною територією, де розміщуються об'єкти виробничої, економічної і соціальної сфери для задоволення потреб населення, яке зайняте переважно не в аграрній галузі.

Для більш повного розуміння і осмислення природи категорії "місто" зауважимо, що існують різні види, типи міст, а також підходи до їх групування. З позиції нашого дослідження суттєве значення мають малі міста, виділені в розрізі типології за ознакою численності, запропонованої Б.Хорєвим, який визначив: великі міста (більше 100 тис. осіб), середні міста (50-100 тис. осіб) та малі міста (до 50 тис. осіб) [21, с. 9].

На сьогодні в територіальному устрої малі міста займають важливе місце, оскільки закономірно вони є найчисленнішою за кількісним складом групою міст, з їх функціонуванням тісно пов'язане існування сіл і селищ. Малі міста відіграють досить важливу роль у сучасному формуванні регіональних та локальних систем розселення міського населення; значна частина їх має сприятливі природні й економічні передумови для перспективного розвитку і досягнення ще вищого рівня соціально-побутових умов. Деякі з них перебувають у стадії перетворення у важливі організаційні, промислові й культурні центри [8, с. 24]. Вони визначають характер і рівень суспільного виробництва, розвиток продуктивних сил, інноваційні можливості для розвитку регіону, держави. Незважаючи на це, проблематика малих міст недостатньо досліджується. Але відрадом є той факт, що існує чітке усвідомлення актуальності й об'єктивної необхідності вивчення функцій, проблем малих міст та можливостей їх вирішення як на рівні самих населених пунктів, так і на рівні держави.

Малі міста різняться за територією, способом і історією виникнення, специфічністю виконуваних функцій тощо, але мають спільну групову ознаку, як уже зазначалось, - чисельність населення до 50 тис. осіб. І враховуючи таку різноманітність, а також той факт, що, на відміну від категорії "місто", чіткого визначення малого міста немає, наведемо кілька понять, які, на нашу думку, характеризують мале місто з різних позицій та ролей у суспільному житті.

Мале місто - це: 1. Стійка в часі і просторі категорія поселень. 2. Населений пункт, що є визначеним локальним центром розселення, має природні, історико-культурні, промислові можливості (ресурси), достатні для забезпечення якісного проживання місцевого населення. 3. Міське поселення, яке виконує функції господарського, побутового й адміністративного обслуговування як місцевого населення, так і населення прилеглих сільських територій.

Характеристика малого міста як територіальної одиниці буде неповною без означення позитивних і негативних аспектів життя людей. Так, малим містам порівняно з іншими формами поселень притаманні наступні позитивні сторони: відповідність матеріально-просторового середовища міста традиційному сприйняттю людини; сприятливість екологічних і соціально-

психологічних характеристик, пов'язаних із невеликими розмірами і чисельністю населення; оптимальні для міського населення умови взаємодії штучного і природного середовища, більш тісний зв'язок з природою; відносно спокійний ритм життя, що пов'язаний як з кількістю постійно проживаючого населення, так і з масштабами господарської діяльності.

До негативних аспектів слід віднести: недостатню розвинутість міського середовища для життєдіяльності населення, невисокий рівень благоустрою і закладів культурно-побутового обслуговування; звуження можливостей працевлаштування і, як наслідок, зменшення трудової мобільності; обмеженість в отриманні послуг культурного й естетичного характеру, формах проведення дозвілля; недостатність матеріальних і фінансових ресурсів для розвитку; незбалансованість міських пропорцій.

За якістю культурно-побутового обслуговування, благоустроєм і архітектурно-художнім обліком малі міста відстають від великих, що призвело до відставання у рівні життя їх населення, деформувало демографічний склад і викликало відплив людей. Складна ситуація із виробничою і соціальною інфраструктурою, що розвивалися раніше за рахунок діючих підприємств, які на даний момент здебільшого не працюють. Ці фактори справляють стримуючий вплив на економічний і соціальний розвиток малих міст. До основних причин, що стримують комплексний розвиток малих міст, відносять: обмежені можливості для розміщення промислових підприємств через недостатню розвинутість соціальної і виробничої інфраструктури, незначні трудові ресурси; відсутність у державних, галузевих органах управління і місцевого самоврядування типових проектів підприємств (можливо середнього і малого бізнесу), розрахованих на невелику кількість робочих місць, і які вигідно розміщувати в малих містах; високу вартість будівництва проектів у зв'язку з додатковими затратами на освоєння виробництва і створення об'єктів інфраструктури, а також відсутність у малих містах будівельної бази; недосконалість інженерних комунікацій; невідпрацьованість механізму будівництва підприємств у малих містах [20, с. 188].

Проблеми малих міст очевидні й зрозумілі. Науковці, політики, управлінці усвідомлюють необхідність негайних, дієвих і комплексних дій, спрямованих на оздоровлення,

розвиток малих міст як найменшої ланки соціально-економічної, демографічної, політичної системи держави та базового елемента процесу розвитку суспільства.

Висновки з даного дослідження. Узагальнюючи напрацьовані в науковій літературі визначення категорії "місто", можна зазначити, що місто - це людське поселення з чітко визначеною територією, де розміщуються об'єкти виробничої, економічної і соціальної сфери для задоволення потреб населення, яке зайняте переважно не в аграрній галузі. Це складна спільність людей, яка має схильність до саморозвитку і саморегулювання за рахунок соціальної взаємодії, прагнення до економічного добробуту і процвітання та впливу публічної влади.

Враховуючи вищезазначене, на наш погляд, місто як елемент державного устрою та складна соціально-економічна система має такі визначені ознаки:

- особливий тип людського поселення, яке виникло в процесі історичної еволюції суспільства або створене державою за вимог сучасних соціально-економічних перетворень;

- цілісне організоване утворення, яке займає певну територію держави і відрізняється від сільських поселень більшими масштабами, інтенсивністю і компактністю забудови;

- населений пункт з високим рівнем організації життя і побуту громадян, диверсифікованою зайнятістю, крім аграрної сфери;

- поєднання виробничих, транспортних, житлово-побутових елементів, а також закладів соціально-культурної сфери, які забезпечують задоволення соціальних потреб населення та сприяють створенню особливої міської інфраструктури;

- сукупність економічних, соціальних, виробничих і демографічних елементів-складових, які, розвиваючись, потребують цілеспрямованого, комплексного управлінського впливу з боку уповноважених органів місцевого, регіонального і державного управління;

- місцеве співтовариство з визначеними адміністративними межами займаної території і статусом міського поселення;

- політико-адміністративний, соціально-економічний, промислово-господарський, фінансово-інвестиційний та освітній

і культурний центр, який відповідно до нормативних положень підпадає під категорію населеного пункту.

Поняття "місто" взагалі означає місце складної концентрації демографічної, соціальної, економічної, матеріально-технічної, інформаційної, в основі якої лежить розподіл напрямів діяльності. Таке розуміння міста визначає складність системи критеріїв і показників, які можуть бути застосовані при практичному вивченні міст.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Актуальність наукового дослідження сутності міст, їх соціально-економічних проблем і тенденцій розвитку узгоджується з пріоритетними напрямами державно-управлінських дій. Саме це й визначає необхідність розширення прикладних досліджень міських поселень, передусім особливостей їх функціонування та державного впливу на ці процеси.

Список використаних джерел

1. *Адамов Б. І.* Економічна суть міста і закономірності еволюції міських поселень / Б. І. Адамов. - Донецьк, 1996. - 24 с.
2. *Бабаєв В. М.* Управління міським господарством: теоретичні та прикладні аспекти : монографія / В. М. Бабаєв. - Х. : ХарРІ НАДУ "Магістр", 2004. - 204 с.
3. Великий енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : Юрид. думка, 2007. - 992 с.
4. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. - М. : Наука, 2001. 362 с.
5. *Зеленов Л. А.* Социология города : учеб. пособие / Л. А. Зеленов. - М. : ВЛАДОС, 2000. - 341 с.
6. *Киселев Г.* Факторы рождаемости в крупных городах / Г. Киселев // Рост городов и система расселения. - М., 1975. - С. 73.
7. *Клюшниченко Є. Є.* Управління містом : навч. посіб. / Є. Є. Клюшниченко. - К. : КНУБА, 2003. - 260 с.
8. *Коваленко П. С.* Міста України та перспективи їх розвитку / П. С. Коваленко. - К., 1976. - С. 24.
9. *Лазор О. Д.* Міське управління: поняття, терміни, визначення : словник-довідник / О. Д. Лазор, О. Я. Лазор. - К. : Дакор, 2004. - С. 111.
10. *Лаппо Г. М.* Города на пути в будущее / Г. М. Лаппо. - М. : Мысль, 1987. - 236 с.

11. *Мамутов В. К.* Управление развитием города / В. К. Мамутов, В. В. Финанен, А. М. Серебряков. - К. : Наук. думка, 1986. - 207 с.
12. *Марков Е. М.* Малые города в системах расселения / Е. М. Марков. - М., 1980. - 196 с.
13. *Медведков Ю. В.* Человек и городская среда / Ю. В. Медведков. - М., 1978. - 10 с.
14. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / С. И. Ожегов. М. : Рус. яз., 1998. - 372 с.
15. *Панухнік О.* Мале місто в системі регіональних відносин: теоретико-методологічні підходи до дослідження / О. Панухнік // Упр. сучас. містом. - 2005. - № 1-2/1-6 (17-18). - С. 28-36.
16. *Посохин М. В.* Город для человека / М. В. Посохин. - М., 1973. - 195 с.
17. Рост городов и система расселения. - М. : Статистика, 1975. - 326 с.
18. *Саханенко С. Є.* Політичне управління містом в умовах самоврядування : монографія / С. Є. Саханенко. - Одеса : ОФ УАДУ, 2001. - 380 с.
19. Советский энциклопедический словарь. - М., 1987. - 1640 с.
20. *Степаненко А. В.* Социально-экономическое развитие городов / А. В. Степаненко. - К. : Наук. думка, 1988. - 208 с.
21. *Хорев Б. С.* Малый город. Социально-демографическое исследование небольшого города / Б. С. Хорев. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. - 240 с.